

Sažetak

Malo povijesno mjesto Lipa smješteno na Liburniji, u sjeverozapadnom dijelu Primorsko-goranske županije, u Općini Matulji, i udaljeno svega nekoliko kilometara od hrvatsko-slovenske granice, jedno je od najstarijih hrvatskih naselja u ovom kraju. Već u pretpovijesnom i antičkom vremenu, ovo su područje naselili Hrvati krajem VI. i početkom VII. stoljeća i za vrijeme kneza Borne (818.-821.?) bili uključeni u okvir srednjovjekovne hrvatske države. Sredinom XII. stoljeća teritorij Liburnije biva otet od matice zemlje da bi u novoj političkoj konstelaciji postao feudalni posjed Habsburgovaca. Upravo iz tog vremena, točnije 21. travnja 1429., potječe i prvi pisani spomen o Lipi i nekim njenim žiteljima.

Tijekom XVI. i XVII. stoljeća Lipu, kao i cijeli Liburnijski kras, pogađaju teške posljedice kuge i turskih provala, zbog čega je na prazne prostore naseljeno novo hrvatsko stanovništvo s jugoistočnih krajeva Hrvatske. Socijalne tenzije, ratni sukobi, pljačke i nova stradanja stanovništva nastavljaju se sve do kraja XVIII. stoljeća kada Lipa postaje značajno upravno-administrativno mjesto na važnoj cestovnoj prometnici Trst-Rijeka-Trst. Početkom XIX. stoljeća Lipa dobiva status općine, a potom i kotara (1827.-1834.) dok samo mjesto ima 62 kuće i 349 stanovnika čiji se život odvijao u teško podnošljivim gospodarskim i veoma složenim političkim prilikama.

Glavno zanimanje stanovništva bila je poljoprivreda, te stočarstvo i šumarstvo. Ni ukidanjem feudalizma položaj seljaštva nije se bitno poboljšao, jer je ono i dalje bilo nepismeno, siromašno i isključeno iz bilo kakvog kulturnog i političkog života. Tek šezdesetih godina XIX. stoljeća dolazi do dinamičnijeg političkog rada među seoskim stanovništvom, pokrenutog s najširih nacionalno-političkih pozicija u sklopu hrvatskog narodnog pokreta. Pokret je imao znatnog odjeka u svim dijelovima sjeveroistočne Istre, pa tako i u Lipi. Javlja se nova generacija mladih pristalica toga pokreta, školovana u hrvatskim učilištima u duhu pravaštva. Ona iskazuje više borbenosti i zahtijeva da se hrvatskom i slovenskom jeziku u javnom životu prizna ravnopravnost s talijanskim jezikom. Povezano s razvojem pokreta, za Lipu je bila važna 1885. godina kada je počela djelovati osnovna škola na hrvatskom jeziku, s domaćim učiteljem, Vinkom Puharićem. On je poučavao djecu sve od 1887. do 1925. godine, što je uvelike pridonijelo buđenju, razvijanju i jačanju nacionalne svijesti lipajskog stanovništva.

Nakon završetka Prvog svjetskog rata i raspada Austro-Ugarske 1918. godine, Lipu je okupirala talijanska vojska kao, uostalom, i cijelu Istru. Rapalskim ugovorom (1920.) i ovo se hrvatsko mjesto našlo pod vlašću Kraljevine Italije. Uspostavom nove vlasti dolazi do progona nositelja hrvatske kulture i prosvjete

na selu što je već 1920. godine rezultiralo prosvjedom Lipljana pod nacionalnom zastavom. Okupatorska vojska oružjem je rastjerala goloruki narod.

Poslije talijanske aneksije Rijeke, 1924. godine, Lipa se našla u sastavu novoosnovane Kvarnerske pokrajine, trpeći pod fašističkom vlašću sve posljedice prisilnog odnarođivnja i asimilacije. Jedan od načina kojim se to nastojalo postići bio je donošenje raznih zakona i dekreta o ukidanju hrvatskih prosvjetnih, kulturnih, sportskih i drugih organizacija i institucija. Talijanski jezik postao je isključivim jezikom u službenoj komunikaciji, osobito u školama i uredima, gdje je ustvari zabranjena uporaba materinjeg jezika. Uvedeni su novoiskovani talijanski toponimi, a djeci zabranjeno davati »strana imena« koja su zbog toga talijanizirana.

Već u prvim poratnim godinama političku situaciju u Lipi i u drugim selima Liburnijskog krasa obilježavala su nova stranačka gibanja i pojava grupacija, među kojima i onih socijalističkog i komunističkog obilježja. Masovna politizacija stanovništva iznjedrila je nekoliko mladih političkih aktivista čijim je angažiranjem početkom devedesetih godina proteklog stoljeća, osnovano nekoliko sekcija Socijalističke stranke, od kojih je jedna djelovala i u Lipi. U radu te sekcije važnu ulogu imao je Ivan Gaberšnik koji je, nakon prisilnog odlaska iz mjesta na susjedno slovensko područje oko Ilirske Bistrice, postao sekretarom jedne od novoosnovanih sekcija Komunističke partije (KP). On je u Matuljima sudjelovao u radu kongresa ujedinjenja KP Rijeke s onom na liburnijskom području i u osnivanju federacije KP Italije za Kvarnersku pokrajinu. Tada je organizirano i nekoliko novih ćelija KP, među kojima i jedna u Lipi, s pet članova i dva kandidata.

Policija i druge represivne snage počinju sustavno pratiti protivnike fašističkog režima i diktature, a doneseni su i novi dekreti kojima je ozakonjen proces asimilacije hrvatskog i slovenskog puka. Međutim, početkom tridesetih godina dolazi do obnove rada Komunističke partije pa se i u Lipi javlja organizirani otpor fašističkom režimu i imperijalističkoj politici B. Mussolinija. Godine 1935. dolazi do sukoba s karabinjerima zbog osude rata u Etiopiji, 1936. do demonstracija oko osamdeset Lipljana i njihove potpore vladi Narodnog fronta u španjolskom građanskom ratu, a potom i 1937. dolazi do sukoba s fašističkom milicijom. Antifašističko raspoloženje Lipljana iskazano je i 1940. godine kada se u mjestu zavijorila crvena zastava, nakon čega se trajno zaoštrila situacija između antifašistički nastrojenih i nacionalno svjesnih Hrvata i fašista, pa je u takvim okolnostima dočekan i Drugi svjetski rat i napad Italije na Kraljevinu Jugoslaviju, u travnju 1941. godine.

Nakon vojnog i političkog sloma jugoslavenske monarhije, Italija je u svibnju 1941. anektirala nova hrvatska i slovenska područja, te ih podvrgla nasilnoj talijanizaciji i fašizaciji. Na to su reagirale jedino KP Hrvatske i KP Slovenije. Porobljene narode pozvale su na ustanak i zajednički otpor na temelju široko pro-

klamiranog antifašističkog i socijalnog programa pozivajući da se u borbu uključe Hrvati i Slovenci s onu stranu rapalske granice.

Održano je nekoliko važnih sastanaka predstavnika KPH s liburnijskim antifašistima i rodoljubima, i to jedan u kolovozu 1941. u Zabetu (Rijeka), potom u Mihelićima ponad Matulja, kada su osnovani Mjesni komitet (MK) KPH za Rijeku i Aktiv KPH za Istru. Tada je došlo i do pokretanja rada među simpatizerima NOP-a i u Lipi, koji su osnovali antifašističku grupu i povezali se s rukovodećim ljudima NOP-a na Kastavštini, kao i s onima iz Osvobodilne fronte (OF) u Jelšanama i Ilirskoj Bistrici.

Krajem 1941. godine osnovano je rukovodstvo KPH za Liburniju, a jedan je njen član zadužen za politički rad s novoosnovanom organizacijom NOP-a u Lipi. No, ona je već početkom veljače 1942. godine bila otkrivena, a devet njenih aktivista uhićeno i internirano u logore. Bio je provljen i MK KPH za Liburniju te svi njegovi članovi, kao i niz drugih rukovodećih kadrova također uhićenih i osuđenih na strogi zatvor. Oštrim represivnim mjerama zadan je težak udarac NOP-u, ali je pokret već sredinom 1942. godine opet obnovljen s novim organizacijskim oblicima i sadržajima. Oni su bili povezani s formiranjem 2. bataljona »Vladimir Gortan« u Gorskom kotaru, lociranim uza samu rapalsku granicu, a osnovanim sa zadaćom da prenosi oružanu borbu na područje Liburnije i dalje u Istru. U sklopu bataljona formirana je 5. četa od samih Istrana koji su se već nalazili u redovima Narodnooslobodilačke vojske Hrvatske (NOVH) ili na političkom radu na terenu.

Četa je krajem kolovoza 1942. godine prešla staru granicu i osnovala logor na šumovitom dijelu Planika odakle je uspostavila veze s nizom sela. Djelujući na teritoriju fašističke Kraljevine Italije, borci su poticali i razvijali politički rad u narodu, ali nisu zapostavljali ni borbenu aktivnost. To potvrđuje i diverzantska akcija od 28. listopada kada je napadnut vojni transportni vlak između Rukavca i Jušića, koja je izazvala velike ljudske i materijalne gubitke fašista. Fašističke vlasti su odlučile provesti opsežnu akciju čišćenja Učke nakon što im je jedan zarobljeni borac otkrio gdje se nalazi logor čete, ali je nisu uspjeli uništiti. Budući da više nije mogla opstati na ovom dijelu Liburnije, četa je reorganizirana i upućena na nove zadatke najprije na teren slovenskih Brkina, a potom opet na hrvatski dio Istre.

Zbog fašističkog napada na 5. četu 2. bataljona »Vladimir Gortan«, u narodu popularno zvanom Prvom istarskom partizanskom četom, razvoj NOP-a i oružane borbe na području Liburnije bio je kraće vrijeme u zastoju, pa tako i u Lipi. No, nakon pada Mussolinija i njegova režima (25. srpnja 1943.), lipajska organizacija NOP-a ipak je, preko bivše granice u NOVH, prebacila pet boraca još prije vojnog sloma Kraljevine Italije.

Nakon kapitulacije Italije (8. rujna 1943.) u Istri dolazi do masovnog općenarodnog ustanka koji je imao odjeka i u Lipi. Osnovana je mjesna straža kao

prva oružana jedinica ustanika, a potom i partizanska četa sastavljena od dobrovoljaca iz Lipe i okolnih sela. Ona je 13. rujna stupila u borbu protiv nadirućih snaga novog, sada njemačkog, okupatora, koji je iz smjera Pivke nadirao prema Rijeci. Njihov pokušaj prodora prema Klani bio je spriječen upravo na položajima kod Lipe. Kada je formiran 2. sušačko-kastavski odred, Lipljani su se našli u 2. četi toga odreda i zatvarali prolaz cestom Rupa-Klana, odbivši nekoliko pokušaja Nijemaca da se preko Lipe probiju do Klane i Rijeke.

U prvim ustaničkim danima u Lipi dolazi do izražaja i novoosnovani Narodnooslobodilački odbor, koji je organizirao prikupljanje ratnog plijena, u čemu je bilo dosta uspjeha. U tim dramatičnim danima narod je vlastitim snagama uspio srušiti aneksionističku vlast i razoružati njenu vojsku, pa je poraz i odlazak okupatora bio od prvorazrednog značenja. Osnovan je Operativni štab (OŠ) – dalje u tekstu Štab, za Istru i formirane su taktičke vojne jedinice – 1. istarska brigada »Vladimir Gortan« i 1. partizanski odred »Učka«. Okružni NOO za Istru donio je 13. rujna odluku o vraćanju Istre u sastav matice Hrvatske. Tu su odluku potvrdili Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) 20. rujna, te Pokrajinski NOO za Istru na svom povijesnom zasjedanju u Pazinu, 25/26. rujna 1943.

Za svega nekoliko dana ustaničke snage su se naoružale, organizirale i oslobodile cijelo područje Istre i Slovenskog primorja osim Trsta, Pule, Rijeke i mjesta uz liburnijsku obalu. To je bio snažan udarac Hitlerovom ratnom planu u vezi s razoružanjem talijanske vojske i zaposjedanja teritorija koji je do 8. rujna 1943. bio u sastavu Kraljevine Italije. Nijemci su na tom teritoriju uspostavili Operativnu zonu »Jadransko primorje« i početkom studenoga poduzeli vojnu operaciju »Istrien« tijekom koje su zatvorili obruč oko partizanskih jedinica zatečenih na masivu Učke. Uz veliku brojčanu premoć, zavidnu tehničku opremljenost i ratnu osposobljenost svojih snaga, novi je okupator iznenadio vojno i političko vodstvo NOP-a i nanijelo velike gubitke tek formiranim partizanskim jedinicama, pri čemu je teško stradao i sâm narod. To je dovelo do privremenog zastoja NOP-a.

Iako su njemačke postrojbe zadale teške udarce vojnoj organizaciji NOP-a, one nisu mogle uništiti borbeni duh u narodu. Partizanske jedinice relativno su brzo konsolidirale svoje redove. U tome se ratnom vrtlogu našla i Lipa. Već krajem 1943. osnovano je trinaest novih partizanskih četa, od kojih je 1. četa svoje mobilizacijsko i operativno područje imala upravo u Lipi. U sastav čete ušlo je oko 15 mladih boraca iz Lipe i znatan broj njih iz drugih sela. Čete su tijekom studenoga i prosinca 1943. poduzele niz uspješnih borbenih akcija, napadajući manje neprijateljske snage i istodobno provodeći mobilizaciju novih boraca za svoje redove. Tako su već sredinom siječnja 1944. u Istri bila formirana četiri bataljona, od kojih su dva bili udarne jedinice. Većina Lipljana bila je u redovima 2. udarnog bataljona.

Formiranjem udarnih bataljona područje Liburnijskog krasa postaje poprištem intenzivnih oružanih akcija tako da Štab nije ispuštao inicijativu iz svojih ruku nego je nastavio okrupnjavati svoje snage. Naime, uzimajući u obzir brojnost jedinica (1280 boraca) i borbenost postojećih bataljona, Štab je odlučio obnoviti brigade i odrede na strateški najznačajnijem dijelu Istre i time preuzeti jaču napadačku inicijativu na poluoslobođenom teritoriju istočnog dijela Liburnije, zbog čega je tu držao trećinu svojih snaga.

Napadajući željezničke transporte ili neprijateljske kolone na cestovnim prometnicama, partizanske jedinice su uvelike onemogućavale nacifašistima dopremu ratnog materijala pojedinim garnizonima i ugrožavale njihovu živu silu. Da su Nijemci trpjeli silne gubitke u ljudstvu i materijalnim sredstvima, potvrđuje i sâm general Ludwig Kübler, zapovjednik Zone, u svom izvještaju 24. veljače 1944. iznošenjem konkretnih podataka o broju ubijenih njemačkih vojnika, uništenih vozila, razorenih željezničkih pruga i srušenih mostova. On je stoga naložio da se u borbi protiv partizana i NOP-a primijene najoštrije mjere odmazde prema svakome tko ih pomaže, pa čak i da se kolektivno kazne sela koja »hotimice pomažu bande«.

Istovremeno s formiranjem krupnih vojnih jedinica NOP-a, provodila se i unutarnja reorganizacija političke strukture. Već krajem ožujka 1944. u Lipi je djelovao NOO od pet članova s predsjednikom Franjom Iskrom. Glavna njegova dužnost bila je organiziranje sabirnih akcija hrane, odjeće, novca, sanitetskog materijala i drugih sredstava potrebnih za opskrbu jedinica NOVH. Tako su u Lipi »svi nosili hranu za partizane« o čemu je NOO vodio posebnu evidenciju. Važan sektor njegova djelovanja bio je i na polju prosvjete i kulture. Tada je za područje Lipe i Škalnice djelovala i škola s učiteljicom Zorom Jurčić Puževom, iz Lipe.

Zbog nemoći da uspostavi kontrolu željezničkog i cestovnog prometa na relacijama Rijeka-Trst-Rijeka, general Kübler je odlučio poduzeti novu ofenzivu na planinski masiv Učka-Planik-Lisina ne bi li odbacio istarske partizane od navedenih prometnica i konačno se s njima obračunao. U ofenzivi poznatoj pod nazivom »Braunschweig«, osim motoriziranih snaga Wehrmachta, sudjelovale su i specijalne policijske postrojbe SS-a, pa čak i neke grupacije hrvatskih i slovenskih četnika.

Predviđajući namjere nacifašista, OŠ za Istru pravovremeno je izvukao glavninu svojih snaga iz sektora Učke i Ćićarije i prebacio ih sjeverno od pruge i glavne ceste na područje Klana-Kastav-Ilirska Bistrica. Ofenziva je započela 25. travnja 1944. i već nakon dva dana nacifašističke postrojbe su blokirale sektor oko Učke, te prokrstarile Lisinom i Planikom. Međutim, neprijateljske snage su udarile u prazno, jer tamo više nije bilo istarskih jedinica. Dapače, nakon izvlačenja glavnine snaga sjeverno od pruge i ceste, one su nastavile borbene aktivnosti pa je 30. travnja 1944. došlo i do presudnog minobacačkog napada na gar-

nizon Mussolinijevih crnokošuljaša i karabinjera u Ruppi, i to s položaja Gavrani brega kod Lipe.

Napad je započeo u 05.00 i trajao dva sata, a garnizonom je zapovijedao poručnik crnih košulja Aurelio Piesz iz Rijeke (Fiume). U jednom trenutku u Rupu je naišla manja njemačka motorizirana kolona i našla se pod metodičkom vatrom pri čemu je ubijeno pet, a ranjeno više vojnika, nakon čega se partizanska grupa povukla na obližnji Lisac. Odmah je uslijedilo prikupljanje nacifašističkih postrojbi iz okolnih i drugih garnizona koje su, predvođene Pieszom, blokirale Lipu i na mjesto istoga dana otvorili i topovsku vatru iz Rupe. Kada su se uvjerali da u Lipi nema partizana, nacifašisti su ušli u mjesto i oko 16.00 sati započeli s masakrom stanovništva, paljenjem kuća i štala, pljačkom stoke i vrijednijih stvari, premlaćivanjem i silovanjem nekih žena i djevojaka. U tom bestijalnom obračunu s nemoćnim narodom, zvjerski su mučili i ubili 21 žitelja pa čak i nekoliko djece u kolijevkama.

Preostalom stanovništvu naređeno je da uzmu najpotrebnije stvari i krenu u smjeru Rupe. Kod poljednje kuće u Lipi morali su ostaviti svoje zavežljaje i ući u poveću zgradu u koju su silom ugurali starce, žene i djecu i pobili ih ručnim bombama i mitraljeskim rafalima. Zgradu su potom polili benzinom i zapalili te su mnogi u njoj živi izgorjeli, jer nisu svi bili ubijeni. Masakr su preživjeli pukim slučajem samo oni koji su se te tragične nedjelje uspjeli sakriti ili se nisu nalazili u Lipi. Prema prvim istraživanjima ubijeno je 269 stanovnika, od kojih čak 76 djece u dobi do 12 godina, dakle, ubijeno je dvadeset posto najmlađih Lipljana, i to zajedno s učiteljicom, njihovom sumještankom, Zorom Jurčić Puževom. Naknadnim istraživanjima utvrđena su imena još jedanaest žrtava tako da se broj ubijenih povećao na 280 osoba.

Bez vjerodostojne dokumentacije nemoguće je utvrditi zašto su nacifašisti svoj bijes i genocidnu odmazdu iskalili baš nad stanovništvom Lipe, ali se sa sigurnošću može reći da su to učinili zato da bi zastrašili stanovništvo Liburnijskog kraša i odvojili ga od NOP-a kojeg su materijalno pomagali i brinuli o opskrbi partizanskih jedinica. Bez obzira na povod i razloge, u Lipi je masakrirano zatečeno stanovništvo, spaljeno 87 kuća i 85 gospodarskih zgrada. Ovo je bio jedan od najstrašnijih nacifašističkih ratnih zločina počinjen na tlu Istre u Drugom svjetskom ratu. Stradala su i druga kraška sela, ali je činjenica da je Lipa svoju slobodu i antifašističku nastrojenost platila najvećim brojem ljudskih žrtava i ogromnim materijalnim gubicima. Pokret je na ovom području doveden u vrlo tešku situaciju, jer mu je uništena logistička baza, što je onemogućavalo duže zadržavanje istarskih partizanskih jedinica u ovom poharanom kraju. To je upravo i bio jedan od glavnih ciljeva ofenzive »Braunschweig«!

Nakon konačnog oslobođenja Lipe 6. svibnja 1945, preživjeli Lipljani počeli su se pomalo vraćati u svoje mjesto ne dopuštajući da ono postane »selo duhova«. Vrijedni, skrbni i ponosni ljudi smogli su potrebnu fizičku snagu i moral da

obnove i izgrade u Lipi novi život. U mjesto se vratilo nekoliko obitelji koje su položile temelje za obnovu i izgradnju nove Lipe. U tome velika zasluga pripada NOO-u koji je uz pomoć društvene zajednice u relativno kratkom roku obnovio 25 domaćinstava u kojima je 1948. godine živjelo 108 stanovnika koji su se bavili poljoprivredom, stočarstvom i šumarstvom.

Godine 1952/1953. obnovljena je i zgrada osnovne škole koju su pohađala djeca iz Lipe i Rupe, da bi kasnije školovanje nastavila u Matuljima i Rijeci. Konačna obnova Lipe završena je šezdesetih godina prošlog stoljeća nakon što je u tu svrhu osnovan poseban Fond i mjesto proglašeno zaštićenim spomenikom kulture. Prikupljenim sredstvima obnovljena je cesta, renovirana škola, elektrificirano mjesto, postavljena vodovodna mreža, obnovljeni stambeni objekti i gospodarske zgrade, te uređen Spomen-muzej, koji je službeno otvoren 1. ožujka 1969. Izmijenjena je socijalna struktura stanovništva, jer su se mnogi Lipljani, a potom i Lipajke stalno zaposlili, ali su se doselili i novi ljudi i osnovali svoje obitelji.

Na mjestu gdje je većina stanovništva Lipe ubijena i spaljena do neprepoznatljivosti, podignut je skroman spomenik od šest kamenih ploča na kojima su uklesana imena 269 žrtava, a na suprotnom kraju mjesta postavljeno je spomen-obilježje s imenima u borbi palih Lipljana. U susjednom mjestu Rupi postoji spomen-ploča na mjestu gdje su nacifašisti 14. svibnja 1944. objesili predsjednika i dvoje članova NOO-a Lipe.